

Egy vezérkönyv margójára Térkép és pedagógia kapcsolata Teleki Pál munkásságában

Both Mária Gabriella
Apor Vilmos Katolikus Főiskola, Vác

„A földrajznak tudományos és oktató értéke az,
hogy szempontokban, a kutatás és a
gondolkodás módszereiben gazdag és változatos.”
Teleki Pál

1. A könyv megjelenésének körülményei

Egyetlen tudományterület sem volt olyan közvetlenül érintve a „nagy háború” geopolitikai hatásától, mint a magyar geográfia. A változás, az alkalmazkodás és a túlélés ösztönző kényszerében végezték munkájukat az egyetemi és a középiskolai tanárok. Munkájuk eredményeként jelent meg a *Modern földrajz és oktatása* című „pedagógiai vezérkönyv” 1923-ban (Teleki–Vargha 1923). E tanulmánykötet szemléletében, tartalmában és szerkesztésében előzmény nélküli kísérlet volt ez a hazai pedagógiai szakirodalomban. A kötet szerzői választ kerestek a geográfia körül évtizedek óta zajló tudományelméleti és oktatási viták felvetéseire. A munka Teleki Pál irányításával készült, pedagógiai és tudománytörténeti kordokumentum.

Régi kívánsága teljesült a földrajz tantárgyat tanító tanároknak a *Modern földrajz és oktatása* című tanári módszertani segédlet megjelenésével. A diplomát korábban szerzett kollégák nehezen tudtak eligazodni a nemzetközi és a hazai tudományos vitákban, melyek a földrajz helyzete, tárgyköre és a földtudományok közötti határkérdésekről folytak. Teleki egyik legnagyobb hatású esszéje *A földrajzi gondolat története* (1917) tudománytörténeti perspektíván keresztül világította meg az időszerű kérdéseket és a tájfogalom központba helyezésével kijelölte a geográfiai kutatások lehetséges új irányát. Teleki értékelése szerint munkája – mely egyben akadémiai székfoglalója volt – „hézagos, dilettáns kísérlet”. A balkáni fronton készült munka fő vezérfonala az ember természethez, Földhöz való viszonyáról alkotott felfogások történeti kibontakozása. A háború nehézségei ellenére a mű körül kialakult eszmecsere nemcsak lezárt egy korszakot, de újat is nyitott a hazai geográfia történetében (Teleki 1917).

Az új korszak első didaktikai kísérlete a *Modern földrajz és oktatása* című tanulmánykötet: kétszáz oldalon tizenkét szerző huszonöt tanulmánya. Az alkotók egyetemi oktatók, középiskolai tanárok, igazgatók, szakfelügyelők voltak, egy tanárnő és egy szerzetes tanár. Teleki Pál, Vargha György, Hézszer Aurél, Kogutowicz Károly a Pázmány Péter Tudomány Egyetemen Lóczy Lajos és Kövesligethy Radó tanítványai voltak. A szerzők szakmai életútját angol, francia, olasz és német nyelvterületen eltöltött hosszabb tanulmányút gazdagítja, illetve terepkutatói és térképészeti tevékenység a Balaton, az Alföld, és a Balkán feltáró programokban.

2. A könyv és fogadtatása

A tanulmányok három fő téma köré csoportosíthatók. Az első a földrajztudomány fejlődéstörténete és a természettudományokkal való kapcsolata, kiemelve a geográfia főbb fogalmainak fejlődését. A második témakör a közoktatásban tanítandó anyag kiválasztásáról, előkészítéséről, feldolgozásáról szól, s a tanítás közben elengedhetetlen szemléltetés

eszközéről tanórán belül és iskolán kívül. A harmadik gondolati egység a tanár tovább- és önképzés lehetőségeit tárgyalja. Sajátosan földrajzi aspektusban világítja meg a kérdést, kiemelve az iskola helyi adottságainak figyelembevételét, a fővárosi és a vidéki települések közötti különbségeket. Valamennyi tanulmány gazdag nemzetközi – elsősorban német nyelvű – irodalomra hivatkozik. Az olvasók éppen úgy találtak tudományelméleti írásokat, mint óraterveket, a pedagógiai munkát támogató elméleti és gyakorlati javaslatokat, ötleteket.

A kötet fogadtatásáról, használhatóságáról sokat elárul egy korabeli kritika: „Az egyes cikkek terjedelme és értéke változó, iparkodik a könyv felölelni a tudomány mai állásán kívül annak tanítását minden oldalról megvilágítva, habár ez a megvilágítás nem mindenütt elég helyes, világos és erős. Ezeken a fogyatékoságokon lehetett volna segíteni egyrészt azzal, hogy kevesebb munkatársat kérnek fel közreműködésre, másrészt úgy, hogy a munkatársak egymás földrajzi gondolkodását és cikkét ismerve, harmonikusabban járhattak volna el. ... Az írók többnyire igyekeztek a lehetőséggel, gyakorlati kivihetőséggel számolni, de ideális buzgalmukban sokszor túlhajtják igyekezetüket s a tanártól még a gyakorlati szakemberek is valósággal lehetetlent kívánnak” (Kerekes 1923: 45).

Az értékelés számos kritikai megállapításával egyetérthetünk, ám ezek nem érintik a kötet tudománytörténeti értékét. A trianoni folyamat miatt kialakult anarchikus politikai, oktatási és kulturális viszonyok között a szerkesztők (Teleki Pál és Vargha György) vállalták a megjelentetéssel együtt járó hibákat. Fontosnak tartották, hogy a kötet minél hamarabb szakmai útmutatást, pedagógiai irányítást adjon a tantervíróknak, a tankönyvszerzőknek és a gyakorló tanároknak.

E „pedagógiai vezérkönyv” egyik mérföldköve volt a huszadik századi magyar nyelvű földrajztanítás megújításának és annak egyik legfontosabb szemléleti és módszertani vezérgondolatát alapozta meg. Fordulatot hozott a hazai közoktatás minden szintjén és iskola típusban, tankönyvekben, iskolai atlaszokban és a tanárképzésben. Megújultak a tantervek, a tananyag szerkezete, felépítése és *szemlélete*. Középpontba került a táj fogalma, a természeti viszonyok és az emberi közösségek kölcsönhatása, történelmi, művelődéstörténeti és gazdasági nézőpontból. A *Modern földrajz és oktatása* című tanulmánykötet szellemében magyarázó, az oksági kapcsolatokat feltáró térképek, rajzok, grafikonok, feladatok kerültek a tankönyvekbe. Új tankönyvsorozatok, atlaszok, szemléltetőeszközök, tanórai és azon kívül megvalósítható oktatási formák váltak elfogadottá, népszerűvé. A térkép a geográfianitás egyedül álló, mással nem pótolható, gondolkodás- és szemléletfejlesztő eszköze lett (Littke 1916). A változás előzménye volt a térképészet és geográfia között kialakult új kapcsolat: a térkép a geográfia „formanyelve” lett, az élőszóval és írással egyenrangú közlőeszköz, főképp a tájleírásban. Kogutowicz a német Eckertre hivatkozva írta, hogy a térkép – a tudományos dedukció és indukció kifejezője –, az új földrajzi kutató eljárások alapját teremti meg (Kogutowicz 1918: 188).

A magyar geográfia képviselői felismerték közös felelősségüket a haza földjének megismerésében mutatkozó elmaradottság miatt. A hivatalos kultúrpolitika szellemében kiterjesztették a kutatást és oktatást a Kárpát-medence egészére, amit kedvezően támogatott a tematikus kartográfia és a tájkutatás összekapcsolódása.

3. Előzmények a kozmográfia korából

A geográfia tanításának egyik első és máig mintaértékű „vezérkönyve” a 17. században született, a kozmográfia kiadásának legtermékenyebb időszakában. Comenius *Orbis sensualium pictus*-a (1653) a kor kultúrájának, tárgyi és mentális világának reprezentációja. Mint tankönyv egységes keretben foglalta össze mind azt az ismeretet és erkölcsi szabályrendszert, amit az iskola a kor műveltségéért közvetített. Az éggömb, a földgömb a görög geometriai csillagászat tudását, az Újvilág térképe a földrajzi felfedezések ismereteit

rögzítette. A könyv képeinek téri ábrázolásban nem különülnek el egymástól a bibliai történetek és a hétköznapi élet színterei.

„Adassék a Gyermek kezeikbe, hadd gyönyörködtessék magokat a képeknek megnézésével kedvek szerint, hogy azokat voltaképpen megismerhessék” -írta Comenius a protestáns iskoláknak írt *Orbis pictus* előszavában (Comenius 1959: 70–71). Comenius saját metszésű képei lényeglátó egyszerűséggel, természetességgel és kedveséggel készültek, segítve az emlékezést, kedvet ébresztve az olvasáshoz, támogatva a fogalmi gondolkodás megalapozását. Pedagógiai módszere a saját tapasztalat, gyakorlat és felismerés hármas egységére épült. A szemléletesség comeniusi elve alapvetően meghatározta a pedagógia-didaktika európai kibontakozását.

Comenius kortársa volt A. Kircher (1602-1680) német jezsuita. A 17. század kozmológiai és geográfiai világgképét legátfogóbban az ő műveiből ismerhetjük meg. *Iter exstaticum coeleste* (1660 Würzburg) művének címlapján a szerző a Collegium Romanum koncertje alatt elszunyókál, s álmában Cosmiel angyal vezetésével beutazza a Tycho de Brahe által modellbe foglalt égi világot. A *Mundus Subterraenus* (Amszterdam, 1665) nagyszabású műve összefüggésben ábrázolta a Föld felszínén és belsejében történő változásokat. Az anyagok áramlását a Föld középpontjában lévő belső tűz ereje tartja fenn, csatornákon át a tűzhányókat, barlangokon keresztül a hegyekből lezúduló vizeket táplálja. Az arisztotelészi világgkép tükröződik a barokk stílusban gazdagon illusztrált műben. Az előszóban a szerző kifejti, hogy a Föld belsejét és felszínét ábrázoló képek a jelenségeknek nem a térbeli elhelyezkedését, hanem az anyagok körmozgását kívánják érzékletessé tenni.

Comenius és Kircher könyvei – az égi és földi kozmosz, továbbá az ember alkotta világ – az univerzum rendjét tükrözik, amit a Teremtő hozott létre és tart fenn. Ez a teológiai tanítás a kor pedagógiai és tudományos világgképének alapja, értelmezésének kiindulása. A művekben ábrázolt terekben tárul fel a mikro- és makrovilág rendje és harmóniája. A topológiai helyszínek jelképes díszletek, a bibliai kinyilatkoztatásból levezetett erkölcsi szabályok mentális terei.

Comenius korától a 20. század elejéig elevenen élt a földrajztanításban a világ leíró bemutatása. A felvilágosodás nyomán a *historia naturae* mint iskolai tantárgy a kor természettudományos világgképét, annak linnéi rendszerét tükrözte (Both 2010). A 19. század második felétől a földtudományok eredményei nyomán és a statisztikai adatok grafikus kifejezési formáinak kifejlesztésével szakmai/tematikus térképek, atlaszok készültek. Ezeken a természeti és/vagy társadalmi jelenségek térbeli eloszlása függvénykapcsolatként jelent meg. A földrajztanítás szemléletében fordulatot jelentett a tankönyvek képi világában bekövetkezett változás, mert a leíró földrajzi szemlélet mellett a térkép olvasása, értelmező használata előtérbe került. A tanári szemléltetés új eszközrendszere, a tankönyvek szövege a képi/térképi ábrázolás értelmezését, az okok feltárását igyekezett előtérbe állítani (Littke 1916).

4. Előzmények a béketárgyalások idejéből

Térképészeti szempontból Teleki Pál egyik úttörő írása a „*Short notes on the economical and political geography of Hungary. With maps and diagrams*” (1919). Első jelentős angol nyelvű publikációja, magyar nyelven nem olvasható. Megjelenésekor Teleki már közel negyed százada rendszeresen írt, könyvismertetőket, tanulmányokat. Munkáira gyakran nehézkes, bonyolult fogalmazás, de szigorú, következetes logikai felépítés jellemző. E dolgozat szerkezete, a felvetett témák sokszínűsége merőben eltér korábbi írásaitól.

A mű tudománytörténeti előzménye Teleki 1909-ben közzé tett *Atlasz a japáni szigetek kartográfiájának történetéhez* című munkája, Kamcsatkától Formosáig terjedő szigetvilág térképgyűjteménye és annak feltáró elemzése. Egyik bírálója, Herman Wagner a königsbergi, és a göttingeni egyetem tanára, a geográfia- és kartográfiatörténet legmeghatározóbb

személyisége az atlasz tudománytörténeti jelentőségét abban látta, hogy Teleki előtt még senki nem foglalta össze fejlődéstörténeti rendszerben a Föld egy adott területéről készült térképeket. Az alapos és átgondolt tanulmányról Wagnert idézzük: „*a cartographia- és földrajztörténet rendkívüli értékű adalékának, sőt hasonló kérdések tárgyalására úgyszólván mintának jelenthetjük ki*” (Csánki 1913: 18).

Teleki számára a kartográfiai történeti munka nemzetközi megbecsülését hozott, 1918 őszétől a béketárgyalásokra készülve számos külföldi előadást tartott, igyekezett rokonszenvet ébreszteni hazája iránt. Vetített képes előadásokhoz térképsorozatot szerkesztett, a „*Short notes on the economical and political geography of Hungary*” írása előadásának, vagyis a térképek értelmező, elemző bemutatásának szövege. A Kárpát-medencét, mint táji entitást, számos tudományterület adatait interdiszciplináris összefüggésbe helyezve, történelmi távlatban mutatja be. A térképek a Kárpát-medence egyedülálló tájbeosztását mutatják és értelmezik. A tájhatárok kijelölésénél Teleki együttesen vette figyelembe a természetföldrajzi, talajtani, klimatikus, településföldrajzi és történelmi adottságokat. A tájak határait a Kárpát-medencében az ezeréves hazában betöltött történelmi szerepkörük alapján jellemezte (Bassa 1990).

A magyar múltat, kultúrát alig ismerő közönség előtt Teleki térépeivel igazolta, hogy a Közép-Duna-medence egységes táj, történelmi, politikai, kulturális „életegység”. A rövid írás tudománytörténeti eredménye: a Kárpát-medence tájbeosztása, az első politikaföldrajzi leírások egyike Magyarországról.

5. Összegzés

Teleki Pál szinte élete végéig politikusként, pedagógusként folytatta és ki is dolgozta a *Modern földrajz és oktatása* és a „*Short notes on the economical and political geography of Hungary*” írásaiban fölvázoltakat. 1934-ben adta közre *Európáról és Magyarországról* című 12 tanulmányt tartalmazó kötetét, melyben helyet kaptak az 1922-1934 között idehaza és külföldön – a berlini, a bresloui egyetemen, Williamstown-ban, Münchenben, Kölnben, Hamburgban – tartott előadásai. (Utóbbiak saját fordításában magyarul.) Az előadások alapját képező térképek, grafikonok a Közgazdasági Egyetem általa alapított Gazdaságföldrajz tanszék tanárainak és diákjainak közös munkái. A tanszéken tartott előadásaiból készült egyetemi jegyzet bevezetőjében így fogalmaz: „*a földrajzot csak térképen lehet követni, tanulni. Éspedig nem csak olyanon – politikain –, amely sok helynevet ad, de fizikai, klíma, geológiai nevet tudnak hová képzelni térképen. Ezek a térképek, annak, aki olvasni tudja őket, oly szépen feltárják a gazdasági élet, a politikai törekvések, a katonai helyzetek, a települések elosztásának föltételeit. És fordítva is. A település eloszlásának térképe a domborzatot, a talajt, a természetes útvonalakat világosan elárulja annak, aki megtanulta olvasni. A legjobb könyvből is, ha térkép nélkül olvassuk, semmit sem tanulunk. A térkép olvasásának gyakorlata fontosabb a könyvnél*” (Teleki 1936: 5).

A tér képi ábrázolása a földrajz tanításának egyik központi didaktikai kérdése Comenius óta. A barokk korban a geográfia tudományos és pedagógiai teleologikus világképe összhangban volt egymással. A földtudományok kibontakozásával a pedagógia didaktikai megoldásai nem mindig tudtak lépést tartani. Teleki munkássága nyomán a geográfiában a tér képi ábrázolásának kutatói és pedagógiai kérdései ismét közelebb kerültek egymáshoz. Teleki felismerte, hogy a térkép a tér-idő és logikai viszonyok ábrázolására alkalmas kutató és pedagógiai eszköz. A tanulmány politikai helyzetre adott válaszként mutatta be Teleki módszertani útkeresését.

Munkássága azon a meggyőződésen alapult, hogy a tudományos adatok, összefüggések képi megjelenítése a leghatékonyabb eszköz a földrajz tanításában, a tanulásban, a politikai kommunikációban. Teleki a természeti és társadalmi folyamatok kapcsolatrendszerének bemutatásához új pedagógiai eszközrendszert, módszertani iskolát teremtett. E több évtizedes

munka első állomása a *Modern földrajz és oktatása* című „pedagógiai vezérkönyv” megjelentetése volt.

Teleki azonban a térképet nem célnak, hanem az eszközök egyikének tekintette, mert „*a földrajztanár feladata az ifjúban a topográfiai tudás, a természettudományi átértés, és az esztétikai átérzés együttségét felkelteni*” (Teleki–Vargha 1923: 162).

Irodalom

Bassa L. 1990. Teleki Pál és a térkép. *Tér és Társadalom* 4(3-4):175–183.

Both M. 2010. Göttingen hatása a magyar földtudományok és botanika fejlődésére. In: Gurka D. (szerk.): *Göttingen dimenziói*. Budapest: Gondolat. 151–160.

Comenius J. A. 1959. *A látható világ*. Budapest: Magyar Helikon. Az 1669-ben megjelent háromnyelvű kiadás magyar szövege alapján közzétette Geréb György.

Csánki D. 1913. *MTA tagajánlások*. 17–19.

Kerekes Z. 1923. Modern földrajz és oktatása. *Földrajzi Közlemények* LI. 44–45.

Kogutowicz K. 1918. A térképirás. *Földrajzi Közlemények* XLVI. 182–197.

Littke A. 1916. A középiskolai földrajzoktatás reformálása és a geográfus tanárképzés. *Földrajzi Közlemények* XLIV(10): 533–559.

Teleki P. 1917. A földrajzi gondolat története. Kivonat gróf Teleki Pál I. tagnak 1917 február 12-én előadott székfoglalójából. *Akadémiai Értesítő* 154–163.

Teleki P.–Vargha Gy. (szerk.) 1923. *Modern földrajz és oktatása*. Budapest: Studium.

Teleki P. 1936. *A gazdasági élet földrajzi alapjai*. Budapest: Centrum Kiadóvállalat.